

HORVÁTH DÓRA

Jogállamiság vagy jurisztokrácia? A hatékony bírói jogvédelem elve az Európai Unió Bírósága gyakorlatában

ABSTRACT

The Court of Justice of the European Union (the Court of Justice) has designated itself a new area of exclusive national competence by including judicial independence within the scope of EU law, as derived from the principles of the rule of law and effective judicial protection. The ECJ has used the principle of judicial independence as a means of extensive review of national legislation. Certain elements of this case-law, including the prohibition of retrogression in the protection of the rule of law and the direct effect of the principle of effective judicial protection, may raise doubts as to the principle of legal certainty and the protection of fundamental rights in national law. However, in resolving these conflicts the ECJ does not give primacy to any constitutional principle, while at the same time deprives national courts of any review of its exercise of competence, providing also for the national courts to disregard the decisions of constitutional courts. The case law of the ECJ in the context of the rule of law confirms the reality of the juristocracy phenomenon, which is an expression of the unlimited exercise of judicial power. The remedy to juristocracy in the area of the judicial protection of the rule of law may be, inter alia, to take account of the principle that, however desirable the objective of protecting the rule of law may be, it can only be valuable if it is pursued in all cases in a balanced way, in the light of all circumstances, taking account of conflicting interests and values.

Keywords: juristocracy ■ rule of law ■ effective judicial protection ■ European Court of Justice ■ judicial independence ■ direct effect of EU law ■ legal certainty

I. BEVEZETÉS

Az utóbbi években a hatékony bírói jogvédelem elvét az Európai Unió Bírósága (Bíróság) a tagállami szabályozás széleskörű felülvizsgálatának eszközeként használta azokkal a tagállamokkal szemben, amelyek esetében úgy ítélte meg, hogy a jogállamiság elve veszélybe került. A hatékony bírói jogvédelem elve alapján végzett vizsgálat már nemcsak

arra irányulhat, hogy van-e érdemi lehetőség uniós jogi igényérvényesítésre a nemzeti bíróságok előtt, hanem a Bíróság a jogállamiság elvének garanciájaként tekint a hatékony bírói jogvédelem elvére, ezzel összefüggésben e követelmény kiemelt aspektusává vált a tagállami igazságszolgáltatás szervezeti, eljárási szabályaira vonatkozó szabályozás megfelelőségének vizsgálata.

Azon népszerű narratívával szemben, mely a jogállamiságot, az Unió működésének alapjait fenyegető tagállami törekvésekkel szemben fellépő Bíróságot egyfajta megmentő szerepben tünteti fel,^[1] jelen tanulmányban azt kívánom igazolni, hogy a Bíróság elsődlegesen nem az alkotmányos értékek védelmét, hanem saját jogrendjének, illetve kifejezetten saját gyakorlatának elsőbbségét és feltétlen érvényesülését tartja szem előtt. A Bíróság gyakorlatában a hatékony bírói jogvédelem elvével összefüggő jogalkalmazás sajátosságait és ezzel összefüggésben azt vizsgálom, hogy a Bíróság támaszt, illetve lehetővé tesz-e az elsődleges uniós jog értelmezése körében kialakított gyakorlatával szemben valamilyen alkotmányos, jogállami korlátot.

II. JURISZTOKRÁCIA ÉS A JOGÁLLAMISÁG

E vizsgálat abba a tudományos diskurzusba ágyazódik bele, amely már a Bíróság jogállamiságot veszélyeztető törekvésekkel szembeni fellépése előtt az uniós bírói hatalomgyakorlás korlátlanságát bírálta. Pokol Béla jogász, jogszociológus, volt alkotmánybíró a jurisztokrácia fogalmával írja le azt a jelenséget, melyet az alkotmánybíróságok, valamint a szupranacionális és nemzetközi ítélkezési fórumok politikai jellegű jogalkotási tevékenysége jellemez.^[2] A jurisztokrácia-elv fő tézise, hogy a legfelsőbb bírói fórumok döntéshozatali mechanizmusa és ítélkezési gyakorlata állami, illetve globális szinten aláássá a demokrácia és a jogállamiság elvét. Alapvető tétele, hogy a bírói hatalom feletti korlát hiánya ugyanúgy vezethet önkényhez a bíróságok esetében, mint a parlamenteknél.^[3] Varga Zs. András ezzel összefüggésben hasonló álláspontra helyezkedett, ez pedig, hogy az uniós alapértékek értelmezése a bíróságok korlátlan szabadságára lett bízva, mely önkényes értelmezésekre ad lehetőséget, és ezáltal a jogállamiság nevében az egyének, államok igényeit, szabadságát kiszámíthatatlan, önkényes bírói jogértelmezésnek veti alá.^[4] A nemzetközi szakirodalomban számos szerző hasonló kritikát fogalmazott meg, e körben Dimitry

[1] Max Planck Institute for Comparative Public Law & International Law (MPIL) Research Paper; Spieker, 2018; Giegerich, 2019; Lenaerts, 2022, 9-34.; O'Neill, 2021, 240-261.

[2] Pokol, 2019.

[3] Pokol Béla a jurisztokrácia kapcsán az ítélkezési gyakorlat mellett a Bíróság működését, döntéshozatali mechanizmusát is vizsgálja, kiemeli többek között a főtanácsnokok és jogász-nyelvészek befolyását a döntéshozatalra, az ügyek szignálálásának rendszerét, az Európai Bizottság és a Bíróság közötti szoros informális kapcsolatot, a francia nyelv használatát, az NGO-k lobbitevékenységének befolyását.

[4] Varga Zs., 2015, 26.

Kochenov egyenesen amellett érvel, hogy az Unió legfőbb értékei nem alkotmányos elvek, nem a demokrácia, jogállamiság és emberi jogok védelme, hanem az uniós elsőbbség elve, a közvetlen hatály, az uniós jog tényleges és hatékony érvényesülése. Az uniós jog, beleértve a Bíróság ítélkezési gyakorlatát, feltétlen érvényre juttatása és megkérdőjelezhetetlensége az egyetlen elv, amit a Bíróság következetesen képvisel.^[5]

A Bíróság jogállamiság elvével összefüggő gyakorlatának vizsgálata körében a jogállamiság fogalmával összefüggésben két – többek között a fenti szerzők által is levezetett és alapul vett – megállapítást érdemes kiemelni: egyfelől, hogy a jogállamiság elve klasszikus, hagyományos értelemben a hatalom jog általi korlátozottságát jelenti, valamely, a korlátlan hatalomgyakorlás, önkény lehetőségeit csökkentő intézkedéseket foglal magában, másfelől, hogy a jogállamiság fogalma vitatott, és pontos tartalma nem meghatározható, illetve az tagállamoként eltérő jelentéssel bír. Ez a különbség különösen élesen jelentkezik az angolszász *rule of law* és a kontinentális jogban ismert *Rechtsstaat* között.^[6]

Mielőtt a gyakorlat vizsgálatára rátérek, röviden arra utalok még, hogy a bírói jogalkotás fogalma elméletben meghatározható ugyan: az Európai Unió Bírósága esetében ez a Bíróság olyan döntését jelenti, amely tartalma alapján az uniós vagy a tagállami jogalkotó hatáskörébe tartozik, ahogyan azonban arra Anthony Arnall rámutat, a bírói joggyakorlat ilyen irányú kritikája esetében pontos határhúzásra lenne szükség a jogalkotói hatáskör és a bírósági jogalkalmazás között.^[7] Tanulmányomban nem törekszem egy-egy döntés ilyen kategorikus értékelésére, ahogyan egyes ügyek, jogkérdések helyes értelmezésének eldöntésére sem. Vizsgálatomban a Bíróság gyakorlatának, jelentősebb döntéseinek elemzésével leszűrhető minták, tendenciák feltárására törekszem, figyelemmel a szakirodalom által megfogalmazott bírói jogalkotás kritikájára és az egyes ügyek kapcsán a főtanácsnoki indítványok és tagállamok által megfogalmazott kifogásokra is.

III. AZ BÍRÓSÁG ELJÁRÁSA KIZÁRÓLAGOS TAGÁLLAMI HATÁSKÖRBEN

Míg az uniós jogalkotásnak csak az Európai Unióról szóló Szerződésben meghatározott hatásköri korlátok között van helye, a Bíróság által végzett hatáskörgyakorlás a tagállamok kizárólagos hatásköreire is kiterjedhet. Korai példája ennek a munkajog és szociális jogok területén a Bíróság a Laval ügyben hozott ítélete,^[8] melyben a négy szabadság elvének érintettségére tekintettel megállapította hatáskörét olyan ügyben, amely egyebekben a bíróságok kizárólagos

[5] Kochenov, 2015.

[6] Varga Cs., 2022.

[7] Arnall, 2013, 211-232.

[8] C-341/05, Laval un Partneri Ltd (2007), ECLI:EU:C:2007:809.

hatáskörébe tartozik. A Bíróság számos kizárólagos tagállami hatáskörbe tartozó területen vizsgálta, hogy a tagállami szabályozás akadályozza-e az uniós jog hatékony érvényesülését, így többek között családjog, tulajdonjog, oktatás vagy adóztatás szabályozási területeit érintő döntéseket hozott.^[9] Ezt Dorota Leczykiewicz az uniós bíróság negatív hatáskörgyakorlásának nevezi, hangsúlyozza, hogy a Bíróság ténylegesen gyakorolt hatásköre nemcsak a pozitív hatáskörgyakorlást foglalja magában, hanem a negatívakat is, azaz a nemzeti jogszabályok és gyakorlatok kizárásával összefüggő ítélezést olyan esetben, ha az valamely, pozitív hatáskörben alkotott jog érvényre jutásához szükséges.^[10] Ez a negatív hatáskörgyakorlás azonban nem rendelkezik semmilyen szerződéses korláttal, és azt a Bíróság sem határolta le. Megjegyzendő továbbá, hogy bár a Bíróság a nemzeti jog uniós joggal való összhangjának megítélésére nem rendelkezik ugyan hatáskörrel, az uniós jog értelmezésének keretében azonban a Bíróság rendszerint ezt teszi, mikor megállapítja az uniós jog negatív tartalmát, azaz rögzíti, hogy valamely normatartalom (tagállami jogszabály) azzal ellentétes. Leczykiewicz megállapítja, hogy a Bíróság előzetes döntéshozatali hatáskörében előírányzott értelmezési hatáskörét felülvizsgálati hatáskörre alakította át. A kizárólagos tagállami hatáskörök területén a Bíróság az elsődleges uniós jog értelmezésével lényegében teljes jogterületeket az ellenőrzése alá vonhat, esetjogi jelleggel.^[11] A Bíróság így egységes uniós szabályozás esetjogát teremti meg a tagállamok kizárólagos hatáskörébe tartozó területeken.^[12] Ezt a jelenséget Dieter Grimm az *Überkonstitutionalisierung* fogalommal írja le, mely azt fejezi ki, hogy a Bíróságnak az Alapító Szerződések értelmezésére irányuló tevékenysége az Alkotmánybíróság szerepéhez hasonló.^[13]

IV. A JOGÁLLAMISÁGHOZ KAPCSOLT HATÉKONY BÍRÓI JOGVÉDELEM ELVE

1. A Rewe-teszt túllépése

Az eljárásjogi szabályozás, továbbá igazságszolgáltatási szervezetre és bírák jogállására vonatkozó szabályozás a Szerződések értelmében kizárólagos tagállami hatáskörbe tartozik. Az EUMSZ 19. cikk (1) bekezdés második albekezdés és alapjogként a Charta 47. cikk is rögzíti, azonban a hatékony bírói jogvédelem elvét. Figyelemmel arra, hogy a tagállami szabályozás elégtelensége alkalmas lehet arra, hogy uniós anyagi jog érvényesülését aláássa, a Bíróság már korai

[9] Lenaerts, 2011.

[10] Leczykiewicz, 2018, 125-154.

[11] Kochenov, 2015; Pokol, 2019, 67.

[12] Pokol, 2019, 65.

[13] Pokol, 2019, 62., 67.; Grimm, 2016.

gyakorlatában kidolgozta a tényleges érvényesülés és egyenértékűség elvét, melyet egyfajta reziduális jellegű minimummértéként támasztott a tagállami joggal szemben.^[14] A Bíróság idővel egyre több normatív jellegű követelményt is meghatározott a tagállamok eljárásjogi autonómiájának korlátjaként,^[15] például erre többek között a Factortame,^[16] Unibet,^[17] Frankovich,^[18] Emmott ítéletek.^[19] A Bíróság gyakorlata olyan követelményeket fogalmaz meg a tagállami eljárásjogi szabályozással szemben, melyek meghaladják a tényleges érvényesülés negatív, reziduális jellegű követelményét, és a nemzeti jogorvoslati rendszer és eljárásjog pozitív harmonizációjaként is értelmezhetők. Azaz a Bíróság, bár általában a tényleges érvényesülés és egyenértékűség elvét alkalmazza, de időnként a hatékony bírói jogvédelem anyagi jogi követelmény formájában jelenik meg. Különösen élesen jelentkezik az alanyi jogként értelmezett hatékony bírói jogvédelemhez való jog, valamint a hatékony bírói jogvédelem elve mint a tagállami jogalkotással szemben támasztott absztrakt mérce közötti ellentét.^[20] A szakirodalom a fenti gyakorlattal összefüggésben, azaz a tagállami eljárásjogi szabályok megfelelősége kapcsán már felhívta a figyelmet arra, hogy a hatékony bírói jogvédelem elvének körében az értékelési szempontrendszer bizonytalansága a jogbiztonság elvének sérelmével jár.^[21]

2018-ban, az Associação Sindical dos Juízes Portugueses (ASJP) ítéletben^[22] a Bíróság a bírói függetlenség elvére vonatkozóan benyújtott védelmi igényével egy új, önálló, kizárólagos tagállami hatáskörbe tartozó területet jelölt ki magának, amely terület kívül esett a hatékony bírói jogvédelem elvének korábban ismert tárgyi hatályán. A Bíróság összekapcsolta a jogállamiság elvét a hatékony bírói jogvédelem elvével,^[23] és levezette a hatékony bírói jogvédelem elvéből a bírói függetlenség elvét, egyúttal kiterjesztette ezen elv alkalmazási hatályát minden olyan bíróságra, amely az uniós jog alkalmazására hivatott. A Bíróság normatív követelményként határozta meg, hogy minden, uniós jogot alkalmazó bíróságnak meg kell felelnie a hatékony bírói jogvédelem elvéből fakadó bírói függetlenség elvének. Azáltal, hogy a Bíróság az EUSZ 2. cikkben foglalt jogáll-

[14] Muzsalyi, 2020.

[15] Bonelli, 2019.

[16] C-46/93 - Brasserie du pêcheur kontra Bundesrepublik Deutschland és The Queen / Secretary of State for Transport, ex parte Factortame és társai (1996) ECLI:EU:C:1996:79.

[17] C-432/05 - Unibet (London) Ltd and Unibet (International) Ltd v Justitiekanslern (2007), ECLI:EU:C:2007:163.

[18] C-6/90 - Francovich és Bonifaci kontra Olaszország (1991), ECLI:EU:C:1991:428.

[19] C-208/90. - Theresa Emmott v Minister for Social Welfare and Attorney General (1991), ECLI:EU:C:1991:333.

[20] Episcopo, 2021, 275-306.

[21] Hoskins, 1996; Episcopo, 2021, 275-306.; Bonelli, 2019; Arnull, 2011, 69.

[22] C-64/16 - Associação Sindical dos Juízes Portugueses v Tribunal de Contas (ASJP) (2018), ECLI:EU:C:2018:117.

[23] C-72/15 - PJSC Rosneft Oil Company kontra Her Majesty's Treasury és társai (2018), ECLI:EU:C:2017:236.

miság elvét egy olyan normához kötötte, amely konkrét kötelezettséget tartalmaz a tagállamok számára, operacionalizálta ezt az általános rendelkezést, és a tagállamokkal szemben támasztott önálló uniós követelményként határozta meg.^[24]

A bírói függetlenség megítélésének szempontjai, mércéje e döntést követően még nem volt egyértelmű: azaz, hogy a bírói függetlenség elvével összefüggésben is irányadó-e a Rewe/Commet ítéletekben meghatározott tényleges érvényesülés és egyenértékűség elve? A C-204/21. sz. Lengyel Köztársaság v. Európai Bizottság ügyben a bírói függetlenség elvével összefüggésben ezen alkalmazandó mérce megítélése volt a kérdés. A vizsgált lengyel jogszabály értelmében az eljáró bíróság saját függetlenségével összefüggő kétség esetén egy erre kijelölt bírói szervhez volt köteles fordulni, mely döntött az érintett bíróság függetlenségével kapcsolatos kérdésben. A főtanácsnoki indítvány a Bizottság kifogásával szemben e kötelezettségszegés megállapításának elutasítását kérte azon az alapon, hogy a vizsgált lengyel szabályozással szemben a hatékony bírói jogvédelem elve csak azt a követelményt állíthatja, hogy az ne sértse a tényleges érvényesülés és egyenértékűség elvét, a hatásköri szabályok kialakítása egyebekben a tagállam kizárólagos hatáskörébe tartozik. A Bíróság azonban nem fogadta el a főtanácsnok indítványát, és rögzítette, hogy a bírói függetlenség körében az alkalmazandó mérce nem a tényleges érvényesülés és egyenértékűség elve, hanem az a normatív követelmény fakad a hatékony bírói jogvédelem elvéből, hogy minden egyes bíróságnak hatáskörénél fogva vizsgálnia kell, hogy megfelel-e a függetlenség elve követelményének. A Bíróság ezt követően megállapította, hogy ennek a követelménynek a lengyel jogszabályok nem tesznek eleget. Megjegyzendő, hogy korábban a Simpson ítélet^[25] is megkövetelte, hogy az eljárás alanyainak független, pártatlan bíróhoz való joga minden bíróság előtt biztosítva legyen, azonban a korábbi konkrét ügyben e követelmény azt jelentette, hogy az eljárás alanyai számára e jogot minden eljárásban, azaz minden fokon hivatalból biztosítani kellett. Később a Bíróság további, normatív jellegű értelmezéseket rögzített. A Bíróság egyértelművé tette, hogy a bírói függetlenség elvével összefüggésben nem érvényesül a Rewe/Comet teszt, hanem a Bíróság normatív jelleggel meghatározott általános jellegű követelményei mentén egyedileg ítéli meg, hogy a tagállami szabályozás megfelel-e a bírói függetlenség elvének. Az A.B. és társai ügyben^[26] a Bíróság lefektette azt a strukturális elvet, hogy a bírói függetlenség elve a bírák törvényhozástól és végrehajtóhatalomtól való függetlenségét követeli meg. A Repubblika ügyben^[27] megállapította a jogállamisági visszalépés tilalmát, azaz, hogy a tagállam nem módosíthatja olyan módon a jogszabályait, hogy az eredményében a jogállamiság elvének alacsonyabb védel-

[24] Max Planck Institute for Comparative Public Law & International Law (MPIL) Research Paper, Spieker, 2018/1.

[25] C-542/18 – Réexamen Simpson kontra Tanács (2020), ECLI:EU:C:2020:232.

[26] C-824/18 – A.B. és társai kontra Krajowa Rada Sądownictwa és társai (2021), ECLI:EU:C:2021:153.

[27] C-896/19 – Repubblika kontra Il-Prim Ministru (2021), ECLI:EU:C:2021:311, 63.

mét eredményezze. Arról, hogy mely szabályozási területekre vonatkozik e visszalépés tilalma, az ítélet mindössze annyit rögzít, hogy többek között az EUSZ 19. cikk, azaz a hatékony bírói jogvédelem elve e védendő értékek közé tartozik. A visszalépés vizsgálata és a bírói függetlenség elvének mint a szabályozással szemben állított mércének a kapcsolatát, illetve a vizsgálat sorrendjét az eddigi gyakorlat szintén nem tisztázta még, illetve a Repubblika ítélet óta ezt a tesztet csak két további ügyben alkalmazta a Bíróság, nem hivatkozott rá következetesen a jogállamiság elvével összefüggő ügyekben.^[28] A gyakorlatból úgy tűnik, hogy a Bíróság fenntartja a lehetőséget a visszalépés tilalmának vizsgálatára, de nem egyértelmű, hogy a teszt mely esetekben alkalmazandó, és pontos tartalma is kétséges. Kérdés, ahogyan arra Scholtes rámutat, hogy a visszalépés tilalma abszolút kötelezettséget jelent, vagy pedig csak egy meghatározott szinttől való negatív elmozdulás tekinthető visszalépésnek. Az előbbi értelmezés a tagállamok közötti egyenlőség elvével kerülhet ellentétbe, az utóbbi pedig lényegében kiüresíti a visszalépés tilalmát, és egy minimummércével helyettesíti azt.^[29]

2. Jobbiztonság elve – A közvetlen hatály problémája

A Bíróság rögzítette a hatékony bírói jogvédelem elvének közvetlen hatályát is, azaz a bíróságoknak az ezen elvvel ellentétes rendelkezéseket félre kell tenniük az uniós jog elsőbbségének érvényre juttatása érdekében.^[30] A hatékony bírói jogvédelem elvének és a bírói függetlenség elvének elsőbbsége közvetlen hatálya azonban a feltétlenség követelményével összefüggésben kétséget vet fel, hiszen az elv jelentős mérlegelést enged a tagállamok számára a szabályozás megalkotásakor. A Bíróság ezzel szemben arra hivatkozik, hogy a hatékony bírói jogvédelem és a bírói függetlenség elve pontos eredménykötelezettséget támaszt a tagállami szabályozással szemben.^[31] A közvetlen hatály ilyen tág értelmezése a nemzeti jog félretételével összefüggésben a tagállami jogban a jogbiztonság elvével, különösen az alkalmazandó jog kiszámíthatóságával, előreláthatóságával kapcsolatos kétségeket vethet fel.

Az uniós jog közvetlen hatálya kapcsán fontos megjegyezni, hogy a nemzeti jog alkalmazásának vagy nemzeti bírósági döntésnek, gyakorlatnak a mellőzését a Bíróság nemcsak olyan esetben írja elő, amikor a félretett nemzeti rendelkezés helyett konkrét uniós szabályt kell alkalmazni, hanem bármely esetben, amikor egy közvetlen hatállyal rendelkező uniós aktussal a tagállami jog ellen-

[28] A Bíróság eddig összesen három ügyben hivatkozott a visszalépés tilalmára: C-896/19 – C-896/19 – Repubblika kontra Il-Prim Ministru (2021), ECLI:EU:C:2021:311, 63.-65.; C-791/19 – Európai Bizottság kontra Lengyel Köztársaság (2021), ECLI:EU:C:2021:596, 51; C-204/21 50.

[29] Scholtes, 2023, 26.

[30] C-556/17, Alekszij Torubarov kontra Bevándorlási és Menekültügyi Hivatal (2019), ECLI:EU:C:2019:626, 74.

[31] C-585/18, C-624/18 és C-625/18 - A. K. és társai kontra Sąd Najwyższy, ECLI:EU:C:2019:982, 161.

tétes.^[32] Az irányelvek esetében a közvetlen hatály ezen értelmezése régóta ismert a Bíróság gyakorlatában,^[33] és általában nem vet fel a jogbiztonság elvével összefüggő kétségeket, hiszen az uniós joggal ellentétes jogszabályi rendelkezés félértétele esetén az alkalmazandó jog legtöbbször egyértelmű, pontos marad. A hatékony bírói jogvédelem elve és a bírói függetlenség elve körében a nemzeti jog félértétele a közvetlen hatály ezen, tágabb értelmezésén alapul, azaz a bírói függetlenség uniós elve megköveteli valamely nemzeti jogszabály félértétele, függetlenül attól, hogy az érintett nemzeti jogi rendelkezés helyébe nem lép konkrét uniós jogi szabály, továbbá e kötelezettségnek az eljáró bíró hivatalból eljárva is köteles eleget tenni, nemcsak valamely fél kérésére.^[34] A hatékony bírói jogvédelem elve, és különösen a bírói függetlenség elve, mint a jogállamiság elvéből fakadó alkotmányos elv esetében azonban előfordul, hogy a nemzeti jog alkalmazásának mellőzése esetén kétséggé válik az alkalmazandó jog pontos tartalma. Például ha a nemzeti jog értelmében a bírói függetlenség uniós elvével ellentétes bírói szerv rendelkezne hatáskörrel, ez esetben a hatáskört megállapító nemzeti jogi rendelkezések félértétele önmagában nem ad választ arra a kérdésre, hogy mely bírói szervnek kellene eljárnia az ügyben. A Bíróság ezért több esetben az előzetes döntéshozatal keretében megállapította a tagállami bíróság uniós jogból fakadó kötelezettségét arra az esetre, ha a tagállami bíróság a Bíróság előzetes döntése következtében a nemzeti jog alkalmazásának mellőzéséről döntene.^[35] A Bíróság e körben előírta többek között már hatályon kívül helyezett vagy megsemmisített nemzeti jogi rendelkezések alkalmazását,^[36] jogerős vagy véglegessé vált bírósági döntés félértétele,^[37] az eljárás felfüggesztését egy meghatározott tartalmú döntés meghozataláig, vagy az ügy áthelyezését másik bíróságra,^[38] illetve a más bíróság hatáskörében való eljárást.^[39] A Bíróság ugyanakkor más, hasonló ügyekben már a kérdés befogadását is megtagadta, arra hivatkozva, hogy a kérdés hipotetikus, ha a bíróság nem képes a nemzeti jog uniós joggal való összhangjának megítélését követően önállóan levonni a kö-

[32] Lásd Gallo, 2022, 581-582.

[33] C- 8/81, Ursula Becker v Finanzamt Münster-Innenstadt (1982), ECLI:EU:C:1982:7, 25.

[34] Lásd pl. C-615/20, C-671/20, YP és társai, MM. (2023), ECLI:EU:C:2023:562.

[35] Lásd C-42/17 - M.A.S. és M.B. (Tarrico II) (2017), ECLI:EU:C:2017:936; C-585/18, C-624/18 és C-625/18 - A. K. és társai kontra Sąd Najwyższy, ECLI:EU:C:2019:982; C-824/18 - A.B. és társai kontra Krajowa Rada Sądownictwa és társai (2021), ECLI:EU:C:2021:153; C-615/20, C-671/20, YP és társai, MM. (2023), ECLI:EU:C:2023:562, hivatkozott ítélet: C-177/20. sz. – Grossmania kontra Vas Megyei Kormányhivatal (2022), EU:C:2022:175; C-487/19 - WZ. (2021), ECLI:EU:C:2021:798.

[36] C-585/18, C-624/18 és C-625/18 - A. K. és társai kontra Sąd Najwyższy, ECLI:EU:C:2019:982; C-824/18 - A.B. és társai kontra Krajowa Rada Sądownictwa és társai (2021), ECLI:EU:C:2021:153; C-615/20, C-671/20, YP és társai, MM. (2023), ECLI:EU:C:2023:562.

[37] C-487/19 - WZ. (2021), ECLI:EU:C:2021:798; C-615/20, C-671/20, YP és társai, MM. (2023), ECLI:EU:C:2023:562.

[38] C-615/20, C-671/20, YP és társai, MM. (2023), ECLI:EU:C:2023:562.

[39] C-585/18, C-624/18 és C-625/18 - A. K. és társai kontra Sąd Najwyższy, ECLI:EU:C:2019:982, C-204/21 Lengyel Köztársaság v. Európai Bizottság (2023), EU:C:2023:442; C-487/19 - WZ. (2021), ECLI:EU:C:2021:798.

vetkeztetést arra vonatkozóan, hogy milyen eljárási eszközökkel lehet a konkrét ügyben az eljáró bíróság függetlenségének érvényesülését biztosítani.^[40] A hatékony bírói jogvédelem, illetve a bírói függetlenség elvének közvetlen hatályával összefüggésben a tagállamok több ügyben kifogásolták, hogy a tagállami bíróságok eltérő módon ítélik meg egy tagállami norma ezen általános uniós elvekkel való összhangját, ami kétségesse teszi az alkalmazandó jog kiszámíthatóságát, előreláthatóságát, hiszen a bíróságok – akár hatáskört meghatározó – nemzeti jogi rendelkezés bírói függetlenség alkotmányos elvével való összhangját esetenként ítélik meg, és ennek megfelelően döntenek egyes rendelkezés vagy bírói döntés félértékeléről, vagy adott esetben az ügy áttételéről, döntéshozatal megtagadásáról. A Bíróság ezen kifogásokat elutasította.^[41]

A Bíróság általánosan^[42] és a hatékony bírói jogvédelem elvével összefüggésben is elismerte, hogy a jogbiztonság sérelme kivételesen kivételt képezhet a nemzeti jog félértékelének kötelezettsége alól azzal, hogy az erre vonatkozó mérlegelést és döntést szigorúan magának tartja fenn, hivatkozva arra, hogy sértené az uniós jog elsőbbségét és egységes alkalmazását, ha a nemzeti bíróságoknak lehetőségük lenne – akár ideiglenesen – elsőbbséget biztosítani az uniós joggal ellentétes nemzeti rendelkezéseknek az uniós joggal szemben.^[43] A bírói függetlenség elvének védelmével összefüggő gyakorlatában azonban a jogbiztonság elvére való hivatkozást a Bíróság kategorikusan kizárta. A Bíróság megállapította, hogy ha a jogerős döntést – akár jogvita eldöntésére,^[44] akár az eljáró bíróság, bírójelölésére vonatkozó döntést^[45] – olyan fórum hozta, amely nem minősül törvény által létrehozott független és pártatlan bíróságnak az uniós jog értelmében, akkor nem lehet eredményesen hivatkozni a jogbiztonság elvére alapított vagy az állítólagos jogerőhöz kapcsolódó megfontolásokra.

3. Alapvető jogok védelme

Az alapvető jogok védelmével összefüggésben az Alapjogi Charta 53. cikk rögzíti, hogy a Charta értelmezése nem eredményezheti az alapvető jogok uniós jogban, a nemzetközi jogban és a tagállami alkotmány által biztosított védelmi szint csökkenését. A Bíróság a Melloni ügyben az uniós jog által harmonizált területeken korlátozta ugyan ezt az elvet: kizárta a Charta védelmi szintjénél magasabb tagállami mércéket, amennyiben a tagállamok világos és pontos szabályokat fogadtak el valamely területen, a nem harmonizált területeken azonban

[40] C-181/21 és C-269/21, C-508/19 – G. és társai (2024), EU:C:2024:1.

[41] Lásd pl. C-430/21 – R.S., C-615/20, 671/20 – YP és társai.

[42] C-312/93 Peterbroeck (1995), ECR I-4599, 14; C-430–431/93 Van Schijndel (1995), ECR I-4705.

[43] C511/18, C512/18 és C520/18 – La Quadrature du Net és társai (2020), ECLI:EU:C:2020:791, 216., 217.

[44] C-487/19 - WZ. (2021), ECLI:EU:C:2021:798, 160.

[45] C-615/20, C-671/20, YP és társai, MM. (2023), ECLI:EU:C:2023:562, 70.

a Bíróság általában nem zárta el az alapjogok magasabb tagállami védelmére való hivatkozása lehetőségét.^[46] Az M.A.S ügyben^[47] az olasz alkotmánybíróság (*Corte Costituzionale*) arra hivatkozva kívánta megtagadni a Taricco és társai ítéletben^[48] megállapított kötelezettség teljesítését, hogy az olasz alkotmány az uniós joghoz képest magasabb szinten biztosítja az alapjogok (*nullum crimen sine lege, nulla poena sine lege* elve) védelmét. A Bíróság megállapította, hogy a nemzeti elvülési szabály mellőzésének uniós kötelezettsége alól kivételt képez, ha e mellőzés sértené a bűncselekmények és büntetések törvényességének elvét.^[49]

A jogállamiság elve kapcsán, a visszalépés tilalma értelmében a jogállamiság elve, illetve egyes elmei, így a bírói függetlenség elve mindig előnyben részesül, a tagállami jogalkotó nem térhet el negatív irányba sem az uniós jogban meghatározott mércétől, sem a tagállami jogban rögzített, az uniós jog által biztosítottnál magasabb védelmi szinttől. Ugyanakkor figyelembe kell venni, hogy a jogállamiság elve nem egységes koncepció, nem egyetlen szabály, és nincs egyetlen út, ahogyan a jogállamiság elvének védelmét biztosítani lehet.^[50] Sőt, a jogállamiság elvének egyes részelei között is ellentét feszülhet. Például a bírói függetlenség elvéhez kapcsolt, Bíróság által rögzített követelmények sérthetik a bírák elszámoltathatóságának elvét.^[51] Scholtes hangsúlyozza, hogy a visszalépés megállapítása kockázattal jár, mindenképp komplex vizsgálatot igényel, a visszalépés túl szigorú, vagy leegyszerűsített értelmezése ugyanis visszatartja a pozitív irányú alkotmányos reformokat is.^[52]

4. A nemzeti identitás védelme és a hatáskörtúllépés kérdése

A tagállamok hiába hivatkoznak a Bírósággal szemben arra, hogy a tagállami igazságszolgáltatásra vonatkozó szabályozás, illetve annak egyes elemei a tagállamok kizárólagos hatáskörébe tartoznak. A Bíróság megállapította egyrészt, hogy a tagállami eljárásjogi autonómia korlátját képezi a jogállamiság elvével összefüggő hatékony bírói jogvédelem elve, másrészt pedig, hogy az igazságszolgáltatási szervezetre, bírósági eljárásra vonatkozó szabályozásnak nincs olyan eleme, része, amelyet a Bíróság ne vizsgálhatna a hatékony bírói jogvédelem elve alapján.^[53] Másfelől a Bíróság egyben azt is megállapította, hogy csak a Bíróság jogosult értelmezni, azaz meghatározni a tagállam nemzeti identitása, alapvető

[46] Auer – Orbán, 2020, 386-389.

[47] C-42/17 - M.A.S. és M.B. (Tarrico II) (2017), ECLI:EU:C:2017:936, 39.

[48] C-105/14 - Ivo Taricco és társai (2015), ECLI:EU:C:2015:555.

[49] Olaszország Alkotmánybírósága 24/2017, 269/2017, 115/20. sz. ügyek.

[50] Scholtes, 2023; Ginsburg, 2011, 269., 272.

[51] Scholtes, 2023.

[52] Scholtes, 2023.

[53] C-204/21 Lengyel Köztársaság v. Európai Bizottság (2023), EU:C:2023:442, lásd: Bobek, 2012, 305-324.

politikai és alkotmányos berendezkedése, az alapvető állami funkciók, a területi integritás, a közrend és a nemzeti biztonság fogalmát. A Bíróság rögzítette, hogy mivel az EUSZ 4. cikk (2) bekezdés az uniós jog része, az uniós jog autentikus értelmezésére kizárólag a Bíróság jogosult, ezért a Bíróság állapíthatja meg, hogy mi tartozik az EUSZ 4. cikk (2) bekezdés körébe.

Az EUSZ 4. cikk (2) bekezdés értelmezésének kisajátításával szemben több kifogás is megfogalmazható. Egyfelől, a tagállamok identitását az érintett tagállam ismerheti csak, továbbá a nemzeti identitás tartalma nem határozható meg minden államra egységesen, hiszen annak lényege az, hogy annak tartalma tagállamonként különbözik. Másrészt, felvetődhet az a vád is, hogy amennyiben előzetes döntéshozatali eljárásban vizsgálja a Bíróság az EUSZ 4. cikk (2) bekezdését és megállapítja annak korlátait, ilyenkor elkerülhetetlenül a tagállami jogszabályokat értelmezi, ezáltal túllép hatáskörén. Ennek megfelelően egy harmonikus, mindkét fél szempontjait figyelembe vevő és az együttműködési kötelezettségnek eleget tevő jogalkalmazáshoz elkerülhetetlen az érintett bírói fórumok közötti alkotmányos párbeszéd.^[54] A Bíróság hasonlóan rögzítette azt is, hogy a tagállami alkotmánybíróság nem állapíthatja meg, hogy a Bíróság hatáskörén túlterjeszkedett, hiszen ez az EUMSZ 267. cikk értelmezését teszi szükségessé, az uniós hatáskörgyakorlás korlátai az uniós jogban vannak rögzítve.^[55] A Bíróság ezzel elvágta a bíróságokat az uniós hatáskörgyakorlás bármilyen uniós joggal összhangban álló felülvizsgálatától.

5. A Bíróság eszközei nyílt konfliktus esetén

A Bíróság nemcsak az uniós joggal ellentétesnek ítélte az uniós hatáskörgyakorlás vagy egyes aktusok felülvizsgálatát, hanem a közvetlen hatály elvén keresztül biztosítja a tagállami bíróságok számára az Alkotmánybíróságok megkerülésének lehetőségét, sőt ezt az uniós jogból fakadó követelményként határozza meg. Az Bíróság ítélezési gyakorlatának elsőbbségét, hivatkozási alapra tekintet nélkül, az Alkotmánybíróság bármely döntésével szemben biztosítja. Az R.S. ítéletben a Bíróság megállapította, hogy olyan, közvetlen hatályú uniós jogi norma és gyakorlat alkalmazását is megköveteli az uniós jog elsőbbsége, amelyek alaptörvény-ellenességét Románia Alkotmánybírósága megállapította.^[56] A Bíróság megkövetelheti másfelől a nemzeti jogot alkalmazni rendelő alkotmánybíróság döntésének félértékelését is.^[57] Az alkotmánybíróságok döntése nem járhat

[54] Sulyok – Csillik – Deli, 2022, 109-123.

[55] C-430/21 – R.S. (2022), ECLI:EU:C:2022:99.

[56] C-430/21 – R.S. (2022), ECLI:EU:C:2022:99. 67.-68. hivatkozik: C-357/19, C-379/19, C-547/19, C-811/19 és C-840/19 – Euro Box Promotion és társai (2021), ECLI:EU:C:2021:1034.

[57] Románia ügyében a Bíróság kimondta, hogy a tagállami bíróságnak felre kell tudnia tenni azt az alkotmánybírósági döntést amely egy jogszabályt az alaptörvénnyel összhangban ítél meg, amennyiben ez az uniós joggal ellentétes. C-430/21 – R.S. (2022), ECLI:EU:C:2022:99, 45.-46.

azzal az eredménnyel, hogy elvonja a bíróság lehetőségét attól, hogy döntsön a nemzeti jog uniós joggal való összhangjáról. Ennek indoka a Bíróság szerint, hogy ez sértené nemcsak az uniós jog elsőbbségét, hanem az EUMSZ 267. cikkben biztosított párbeszédet az Unió és a tagállami bíróság között. A tagállami bíróság ezért nem vonható el az előzetes döntéshozatali eljárás kezdeményezésének lehetőségétől.^[58]

Az ellenállást tanúsító tagállamokkal szemben a Bizottság kötelezettségszegési eljárást indíthat, ismételt kötelezettségszegés megállapítása esetén pedig a Bíróság a szankcionálás eszközével élhet, melyet átalányösszegben, napi bírságban vagy a kettő ötvözetével is megállapíthat. A bírság befizetését megtagadó tagállammal szemben a Bizottság a bírságot beszámítás útján is érvényesítheti. A bíróság ítéletében kiszabott szankció beszámítás útján való érvényesítését a szakirodalomban már korábban is tárgyalta, a Bizottság azonban kötelezettségszegési eljárásban kiszabott bírság beszámításával először Lengyelország esetében élt, miután a lengyel alkotmánybíróság a szankció kiszabását a Bíróság ítéletének *ultra vires* jellege miatt alkotmányellenesnek minősítette,^[59] és a tagállam erre hivatkozva megtagadta a befizetést.^[60] A Törvényszék 2024 júniusában megállapította,^[61] hogy a beszámítás lehetőségére a Költségvetési Rendelet^[62] 102. cikk megfelelő jogalapot biztosít, ezért arra biztos, egyértelműen meghatározott és esedékes követelés esetében lehetőség van.^[63] Ezzel a kör lezárul: az utolsó szó az Uniónál van.

V. KÖVETKEZTETÉSEK

A szakirodalom kiemeli, hogy a Bíróság az EUSZ 2. cikk jogi természetének megerősítésével, a Bíróság hatáskörének megállapításával, és azzal, hogy ezen elvnek konkrét tartalmat is adott, betöltötte azt az űrt, amelyet az EUSZ 7. cikk

[58] C-430/21 – R.S. (2022), ECLI:EU:C:2022:99, 63. 68.; C-106/77, 23. Simmenthal (1978) ECLI:EU:C:1978:49, 44.; C-204/21 Lengyel Köztársaság v. Európai Bizottság (2023), EU:C:2023:442.

[59] Lengyelország Alkotmánybírósága (Trybunał Konstytucyjny) K-8/21. számú határozata 2023.12.11.

[60] Pohjankoski, 2021, 1341-1364.

[61] T-200/22. és T-314/22. Lengyel Köztársaság v. Európai Bizottság (2024), ECLI:EU:T:2024:329.

[62] Az Unió általános költségvetésére alkalmazandó pénzügyi szabályokról, az 1296/2013/EU, az 1301/2013/EU, az 1303/2013/EU, az 1304/2013/EU, az 1309/2013/EU, az 1316/2013/EU, a 223/2014/EU és a 283/2014/EU rendelet és az 541/2014/EU határozat módosításáról, valamint a 966/2012/EU, Euratom rendelet hatályon kívül helyezéséről szóló, 2018. július 18-i (EU, Euratom) 2018/1046 európai parlamenti és tanácsi rendelet (HL 2018. L 193., 1.) (a továbbiakban: Költségvetési Rendelet).

[63] Költségvetési Rendelet 98. cikk

szerinti eljárás hagyott az uniós jogrend védelmében (Spieker,^[64] Bogdandy^[65]). Az EUSZ 2. cikk és 19. cikk normatív jellejének és Bíróság általi alkalmazhatóságának elismerése^[66] azonban önmagában nem oszlatja el a kétségeket a bírói függetlenség elvének közvetlen hatályával összefüggésben,^[67] különösen, amikor az uniós jog elsőbbségének és közvetlen hatályának elve egyéb alkotmányos szintű elvekkel kerülhet kollízióba. A hatékony bírói jogvédelem és különösen a bírói függetlenség elvének Bíróság általi alkalmazása, közvetlen érvényre juttatása a tagállamokban a tagállami autonómia jelentős korlátozásával jár, egyben olyan hatáskörgyakorlást jelent, amelyben az uniós jog bírói esetjog formájában képződik.^[68] Ez az épülő joganyag a tagállami joggal ütközve komoly bizonytalanságot eredményezhet, melynek feloldásában a bíróság semmilyen alkotmányos elvnek nem engedhet elsőbbséget. Különösen nem fordulhat az alkotmánybírósághoz. A Bíróság kizárja az uniós jog elsőbbségét sértő alkotmányos felülvizsgálat minden formáját, egyben kötelezi a rendesbíróságokat az uniós jog elsőbbségét sértő alkotmánybírói döntések alkalmazásának mellőzésére. A tagállami alkotmánybírók az uniós hatáskörgyakorlás uniós jogi korlátaira sem hivatkozhatnak. A nemzeti alkotmánybírókkal folytatott alkotmányos párbeszéd elhanyagolásával, figyelmen kívül hagyásával a Bíróság az európai alkotmányos pluralizmussal ellentétes utat választ.

Koen Lenaerts a bírói függetlenség elvével összefüggő gyakorlat védelmében számos konferencián és tanulmányban hangsúlyozta, hogy a Bíróság gyakorlatát e körben a bírói függetlenség elve és az EUSZ 2. cikkben foglalt alapértékek védelmének garanciális jellege igazolja: a bírói függetlenség és a jogállamiság elvének biztosítása elengedhetetlen az uniós jogrendszer egészének védelmében. A bírói függetlenség uniós elvének jelentőségét nehéz vitatni. Ugyanakkor az alapelvek védelmének jelentőségét hangsúlyozó, arra támaszkodó érvelés mögött az a beismerés is érezhető, hogy ez esetben a cél szentesítheti az eszközt. Azaz, a Bíróság alapértékekkel összefüggő gyakorlatát nem annak joghoz kötöttsége, sokkal inkább tartalma és célja legitimálja. Ebben azonban az a veszély rejlik, hogy az elsődleges uniós jog és különösen az alapértékek közvetlen kikényszerítésekor összezsúszik a jogi és politikai szféra, mely Max Weber megfogalmazásában azt a helyzetet jelöli, amikor a jog szférájába, amely jogi racionalizálás, igazolás és elfogadás, behatol a politika, azaz a jog tartalmának meghatározására irányuló érvelés.^[69]

A jurisztokrácia ellenszere Pokol Béla szerint a valódi jogállamiság, azaz a Bírósági és jogalkotói döntések feletti kontroll lenne, melyben a jogot jog és nem

[64] Pl. Spieker, 2023; Spieker, 2021.

[65] Bast – Von Bogdandy, 2024.

[66] C-156/21 – Magyarország kontra Parlament és Tanács (2022), ECLI:EU:C:2022:97.

[67] Kochenov – Pech, 2015.

[68] Platon, 2019, 305-320.

[69] Rimmel, 2014, 64.; hivatkozott mű: Max Weber 1967-ben megjelent Gazdaság és társadalom című műve.

az igazságosság értéke legitimál. Pokol Béla számos javaslatot tett a Bíróság szervezetére, működésére, eljárási szabályainak reformjára és külső intézményes ellenőrzésére. Ez utóbbi körében egy *ad hoc* bíróság felállítását javasolta a Bíróság hatáskörtúllépéseinek megfékezésére.^[70] Weiler és Sarmiento hasonló javaslattal álltak elő 2020-ban, kezdeményezésük érdemi visszhangot kapott. Egy olyan vegyestanács felállítását javasolták, amely a Bíróság és a tagállami alkotmánybíróságok által delegált bírákból álló testületként a Bíróság egyik tanácsát képezné, és utolsó fokon eljárva döntene az Unió és tagállamok közötti hatásköri konfliktus feloldásáról, azaz arról, hogy a Bíróság által vizsgált vagy alkalmazott uniós jogalkotási aktusok megfelelnek-e a korlátozott hatáskörát ruházás elvének, az Unió vagy a tagállamok hatáskörébe tartoznak-e.^[71]

Ilyen intézményes megoldás bevezetésére azonban egyelőre nemigen van kilátás, ahogyan arra sincsen, hogy a Bíróság önként lemond majd az uniós jog primátusának feltétlen érvényre juttatásáról.^[72] A Bíróság ítélezésének legitimitását mindenestre erősítené a processzuális jogállamiság követelménye^[73] melletti elköteleződés. Ezt a követelményt hangsúlyozza Bogdandy is, felhívva a Bíróságot arra, hogy „nem elég, ha igazunk van”, azaz az ítéletek igazságosságáról való meggyőződés aligha elégséges, az ítélezésének a tisztességes eljárás keretei között kell maradnia.^[74] Ez az ítéletek indokolásának megerősítését, a gyakorlat következetességét, az ellentmondások kiszűrését és az értelmezési lehetőségek közötti választás indokoltságát kívánná meg a teleologikus érvelésre és „metacélokra”^[75] támaszkodás helyett. A jogállamiság elvéből következik, hogy akármennyire kívánatos a döntéssel elérni kívánt cél, a jogállamiság elvének védelmét célzó bármely törekvés csak akkor lehet értékes, ha az nemcsak a jogállamiság valamely aspektusának feltétlen érvényre juttatását célozza, hanem valamennyi körülmény mérlegelése mellett, az ütköző érdekek és értékek figyelembevételével valósul meg.

IRODALOM

- Arnall, Anthony (2011): The Principle of Effective Judicial Protection in EU law: An Unruly Horse? In: *European Law Review*. 2011/1.
- Arnall, Antony (2013): Judicial Activism and the Court of Justice: How should academics respond? In: Dawson, Mark – De Witte, Bruno – Muir, Elise (eds.): *Judicial Activism at the European Court of Justice*. Edward Elgard Publishing, Cheltenham. DOI: <https://doi.org/10.4337/9780857939401.00015>.

[70] Pokol, 2019, 190.

[71] www.eulawlive.com, Weiler – Sarmiento: Proposing A New Mixed Chamber of the Court of Justice, 2020.

[72] Pokol, 2019, 190.

[73] Waldron, 2010, 26.

[74] Von Bogdandy, 2021, 96.

[75] Lásd Arnall, 2013.

- Auer Ádám – Orbán Endre (2020): Zárókő szerep az uniós alapjogvédelemben? Újabb fejlemények a német Szövetségi Alkotmánybíróságnak az uniós joghoz fűződő viszonyában. A felejtéshez való jog I-II. In: *Jogtudományi Közlöny*. 2020/9. sz.
- Bast, Jürgen – Von Bogdandy, Armin (2024): The Constitutional Core of the Union: On the CJEU's New Constitutionalism. In: *Max Planck Institute for Comparative Public Law & International Law (MPIL) Research Paper*. 2024/6.
DOI: <https://doi.org/10.54648/cola2024099>.
- Bobek, Michal (2012): Why There Is No Principle Of "Procedural Autonomy" Of The Member States. In: Micklitz, Hans-Wolfgang – De Witte, Bruno (eds.): *The European Court of Justice and the Autonomy of the Member States*. Intersentia, Cambridge/Antwerp/Portland.
- Bonelli, Matteo (2019): Effective Judicial Protection in EU Law: an Evolving Principle of a Constitutional Nature. In: *Review of European Administrative Law*. 2019/2.
DOI: <https://doi.org/10.7590/187479819x15840066091240>.
- Episcopo, Francesca (2021): The vicissitudes of life at the coalface: remedies and procedures for enforcing union law, before national courts. In: Craig, Paul – De Búrca, Gráinne (eds.): *The evolution of EU law*. Oxford University Press, Oxford.
DOI: <https://doi.org/10.1093/oso/9780192846556.003.0009>.
- Gallo, Daniele (2022): Rethinking direct effect and its evolution: a proposal. In: *European Law Open*. 2022/1.
DOI: <https://doi.org/10.1017/elo.2022.33>.
- Giegerich, Thomas (2019): Die Unabhängigkeit der Gerichte als Strukturvorgabe der Unionsverfassung und ihr effektiver Schutz vor autoritären Versuchungen in den Mitgliedsstaaten. In: *ZEuS*. Vol. 1/2019.
DOI: <https://doi.org/10.5771/1435-439x-2019-1-61>.
- Ginsburg, Tom (2011): Pitfalls of Measuring the Rule of Law. In: *Hague Journal on the Rule of Law*. 2011/2.
DOI: <https://doi.org/10.1017/s187640451120006x>.
- Grimm, Dieter (2016). *Europa ja – aber welches? Zur Verfassung der europäischen Demokratie*. C. H. Beck, München.
DOI: <https://doi.org/10.17104/9783406688706-9>.
- Hoskins, Mark (1996): Tilting the Balance: Supremacy and National Procedural Rules. In: *ELRev*. 1996/21.
- Kochenov, Dimitry – Pech, Laurent (2015): Monitoring and Enforcement of the Rule of Law in the EU. In: *European constitutional Law Review*. 2015/3.
DOI: <https://doi.org/10.1017/s1574019615000358>.
- Kochenov, Dimitry (2015): EU Law without the Rule of Law: Is the Veneration of Autonomy Worth It? In: *Yearbook of European Law*. 2015/1.
DOI: <https://doi.org/10.1093/yel/yev009>.
- Leczykiewicz, Dorota (2018): The Charter of Fundamental Rights and the EU's Shallow Constitutionalism. In: Barber, NW – Cahill, Maria – Ekins, Richard (eds.): *The Rise and Fall of The European Constitution*. Hart Publishing, Oxford.
DOI: <https://doi.org/10.5040/9781509910977.ch-009>.
- Lenaerts, Koen (2011): Federalism and the Rule of Law: Perspectives from the European Court of Justice. In: *Fordham International Law Journal*. 2011/5.
- Muzsalyi Róbert (2020): *Az EU-jog hatása a polgári eljárásjogra*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
DOI: <https://doi.org/10.1556/9789634546108>.
- O'Neill, Ruairi (2021): Effet utile and the reorganisation of national judiciaries: a not so unique institutional response to a uniquely important challenge? In: *European Law Journal*. 2021/1-3.
DOI: <https://doi.org/10.1111/eulj.12437>.

- Platon, Sébastien (2019): Les Fonctions Du Standard De L'État De Droit En Droit De L'Union Européenne. In: *Revue Trimestrielle de Droit Européen*. 2019/2.
- Pohjankoski, Pekka Sakari (2021): Rule of law with leverage : Policing structural obligations in EU law with the infringement procedure, fines, and set-off. In: *Common Market Law Review*. 2021/5.
DOI: <https://doi.org/10.54648/cola2021085>.
- Pokol Béla (2019): *Európai jurisztokrácia. Az Európai Unió jurisztokratikus szerkezetének kérdései*. Dialóg Campus, Budapest.
- Rimmel, Andreas (2014): 'This is not life as it is lived here': the European Court of Justice and the myth of judicial activism in the foundational period of integration through law. In: *European Journal of Legal Studies*. 2014/ 2.
- Scholtes, Julian (2023): Constitutionalising the end of history? Pitfalls of a non-regression principle for Article 2 TEU. In: *European Constitutional Law Review*. 2023/1.
DOI: <https://doi.org/10.1017/s1574019622000451>.
- Spieker, Luke Dimitrios (2018): From Moral Values to Legal Obligations – On How to Activate the Union's Common Values in the EU Rule of Law Crisis. In: *Max Planck Institute for Comparative Public Law & International Law (MPIL) Research Paper*. 2018/1.
DOI: <https://doi.org/10.2139/ssrn.3249021>.
- Spieker, Luke Dimitrios (2021): Defending Union Values in Judicial Proceedings. On How to Turn Article 2 TEU into a Judicially Applicable Provision. In: von Bogdandy, Armin – Bogdanowicz, Piotr – Canor, Iris – Grabenwarter, Christoph – Taborowski, Maciej – Schmidt, Matthias (eds.): *Defending Checks and Balances in EU Member States. Beiträge zum ausländischen öffentlichen Recht und Völkerrecht, vol 298*. Springer, Berlin, Heidelberg.
DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-662-62317-6_10.
- Spieker, Luke Dimitrios (2023): *EU Values Before the Court of Justice: Foundations, Potential, Risks, Oxford Studies in European Law*. Oxford Academic, Oxford.
DOI: <https://doi.org/10.1093/oso/9780198876717.001.0001>.
- Sulyok Tamás – Csillik Kristóf – Deli Gergely (2022): Az Alkotmánybíróság és az Európai Unió Bírósága kapcsolata. In: *Az alkotmánybírósági törvény kommentárja*. Pázmány Press, Budapest.
- Varga Csaba (2022): *Jogállamiság viták közegében*. Ludovika kiadó, Budapest.
- Varga Zs. András (2015): *Eszményből bálvány? A joguralom dogmatikája*. Századvég, Budapest.
- Von Bogdandy, Armin (2021): Towards a Tyranny of Values?. In: von Bogdandy, Armin – Bogdanowicz, Piotr – Canor, Iris – Grabenwarter, Christoph – Taborowski, Maciej – Schmidt, Matthias (eds.): *Defending Checks and Balances in EU Member States. Beiträge zum ausländischen öffentlichen Recht und Völkerrecht, vol 298*. Springer, Berlin.
DOI: <https://doi.org/10.1093/oso/9780198876717.003.0013>.
- Waldron, Jeremy (2010): The Rule of Law and the Importance of Procedure. In: *NYU School of Law, Public Law Research Paper*. 2010.10.06.
DOI: <https://doi.org/10.2139/ssrn.1688491>.
- Weiler, Joseph H.H. – Sarmiento, Daniel (2020): The EU Judiciary After Weiss – Proposing A New Mixed Chamber of the Court of Justice. A Reply to Our Critics, in EU Law Live, 6 July 2020. (Elérhető: www.eulawlive.com/the-eu-judiciary-after-weiss-proposing-a-new-mixed-chamber-of-the-court-of-justice-a-reply-to-our-critics-by-j-h-h-weiler-and-daniel-sarmiento/. Letöltés ideje: 2024.11.11.).